genem Werkzeug fort. Die sozialen Kosten dieser widersprüchlichen Situation wurden alleine von den Heimarbeitern getragen, ohne daß es zu massivem und organisiertem Aufbegehren dagegen kam. Das Scheitern der Arbeiterbewegung und die marginale Bedeutung der Produktionsgenossenschaften einerseits, der (relative) Erfolg der Berufskrankenkassen und der Einkaufsgenossenschaften andererseits belegen nicht zuletzt die Zählebigkeit einer handwerklichen Mentalität kleiner Produzenten.

Eric Vanhaute

'De meest moordende van alle industrieën'

De huisnijverheid in België omstreeks 1900

In het conflict tussen kapitaal en arbeid is de strijd om de flexibele inzet van de factor arbeid een permanent gegeven. Gedreven door de wetten van de concurrentie binnen de markteconomie pogen de ondernemers al eeuwenlang hun arbeiders te dwingen tot een zo groot mogelijke soepelheid. De arbeidersstrijd is daarom eveneens een strijd tegen aanhoudende pogingen van het kapitaal om de arbeidsomstandigheden te flexibiliseren, aan te passen aan snel wisselende noden. Het arsenaal maatregelen om dit te bereiken is schier onuitputtelijk. De arbeidsvraag wordt voortdurend gemodelleerd door de inzet van goedkope arbeid van kinderen, vrouwen, migranten van het platteland en/of uit het buitenland en door de versoepeling van de recruterings- en afdankingsprocedures. Er wordt ingegrepen in de arbeidsvergoeding door de lonen te laten schommelen en door premiestelsels en winkeldwang in te voeren. Met de invoering van fluctuerende uren en 'technische' werkloosheid wordt er ingegrepen in het werktempo en de arbeidstijd. De autonome organisatie van arbeid wordt aan banden gelegd, de arbeiders worden via voorschotten, verplichte huisvesting en verhuring van ateliers en machines aan de ondernemers gebonden.

De ondernemersstrategieën zijn niet gericht op een versoepeling *ad infinitum*. Zij zijn afhankelijk van de (schommeldende) vraag naar het eindprodukt, het mechaniseringsproces, de concurrentiepositie. Gestandaardiseerde consumptiegoederen lenen zich tot een strak produktietempo en een gecentraliseerd produktieschema, terwijl conjunctuurgevoelige en modegebonden gebruikswaren goedkoper worden gefabriceerd met een flexibel inzetbaar arbeidsaanbod. Thuisarbeid in onderaanneming komt aan heel wat vragen tegemoet. Enerzijds garandeert hij een flexibele arbeidsinzet, omzeilt hij de arbeidsreglementering, doorkruist hij vormen van georganiseerde arbeiderssolidariteit en maakt hij soepele betalingen mogelijk. Anderzijds wordt gebruik gemaakt van een flexibel inzetbaar, vaak laaggeschoold en weinig eisend aanbod uit de marge van de arbeidsmarkt. De verdiensten dekken maar een (klein) deel van de reproduktiekosten van het huishouden. Deze vorm van gedecentraliseerde arbeid is nooit geheel ver-

Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, twintigste jaargang, nummer 4, november 1994

dwenen, ook niet in de hoog- en post-industriële samenleving van de twintigste eeuw. Met de exponentiële toename van de gedecentraliseerde taakverdeling in de dienstensector neemt thuisarbeid een vaste plaats in binnen de hedendaagse arbeidsmarkt.

De groei van het georganiseerd thuisarbeidssysteem is begrensd. Deze grens is dubbel. Enerzijds is de expansie van het kapitaal gebonden aan dwingende produktiviteitsnormen. De ondernemer kan de arbeidsinzet niet onbeperkt opdrijven. In huishoudelijk perspectief blijft die inzet altijd 'gedeeltelijk' en vermindert of valt hij weg bij nieuwe arbeidsmogelijkheden. Er zit eveneens een grens aan de rek in de arbeidsvergoeding en de flexibiliteit. De roep om reglementering neemt toe, de arbeidsinspectie doet haar intrede. Wanneer ook de economische noodzaak vermindert of wegvalt, verliest de uitbestede thuisarbeid gaandeweg ruimte. De produktiviteitskloof met de gemechaniseerde ateliers wordt te groot. Op de concurrerende centrale werkvloer worden eveneens strategieën van versoepeling toegepast.

Anderzijds is ook de rekbaarheid van de huishoudelijke inkomensvorming niet onbeperkt. Zolang bijkomende inkomsten de totale verdienste op gezinsbasis ondersteunen, zijn betalingen onder het reproduktieniveau mogelijk. Een toenemende loonafhankelijkheid doet de druk toenemen om de lonen op te trekken tot, of boven het bestaansminimum.

Flexibiliseringsstrategieën van de ondernemers en inkomensstrategieën van de huishoudens staan niet altijd tegenover elkaar. Soms, zoals in de groeifase van de rurale proto-industrieën, vullen ze elkaar aan. In andere periodes, zeker in de negentiende eeuw, raken ze met elkaar in conflict. Deze toenemende tegenstelling is een essentieel gegeven binnen het brede perk van de sociale strijd.

In deze bijdrage besteden we aandacht aan het Belgische verhaal. Enkele 'klassieke' problemen bij de benadering van de huisnijverheid komen op de voorgrond: de definiëring van het begrip huisnijverheid en, vooral, het verschil tussen 'oude' en 'nieuwe' industrieën, de kwantificering van de bedrijvigheid en een analyse van sectorale en geografische verschuivingen. Hiertoe verwerken we de gegevens uit de industriële tellingen van 1896 en, vooral, van 1910.[1] De kwantitatieve invalshoek beoogt een algemeen beeld te schetsen van het fenomeen van de *sweating industries* in het België van omstreeks de eeuwwisseling. Omdat het een eerste benadering betreft – veralgemenend vooronderzoek is zo goed als onbestaande – is hier geen plaats voor een meer interne ontleding van bijvoorbeeld produktie-, arbeids- en loonsverhoudingen en regionaal ingekleurde verklaringspatronen. De aandacht gaat uit naar de periode van de 'tweede industriële revolutie' van het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De fase van de 'proto-industrialisering' is dan al lang voorbij. Nieuwe grondstoffen en energiebronnen liggen aan de basis van ingrijpende industriële structuurwijzigingen. Voor vele auteurs is de omstreeks 1900 beoefende huisnijverheid niet meer dan een restant van het verleden, 'tegen de logica van het industrialisatie- en het verstedelijkingsproces in'.[2]

1. De verwerking gebeurde binnen het project *Kwantitatieve Databank van de Belgische Gemeenten, 19de en 20ste eeuw*, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Universiteit Gent. Het onderzoek wordt verricht in het kader van het programma Dienstencentra en Onderzoeksnetwerken, voor rekening van de Belgische Staat, Diensten van de Eerste Minister, Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden. De wetenschappelijke verantwoordelijkheid voor de inhoud berust volledig bij de auteur.
J. De Belder, E. Vanhaute en S. Vrielinck, 'Naar een Kwantitatieve Databank van de Belgische Gemeenten, 19de en 20ste eeuw. Verslag van een proefproject', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3-4 (1992) 355-414.

Oude en nieuwe huisnijverheden

Het onderzoek naar de huisnijverheid wordt in hoge mate vorm gegeven door de discussie over de invulling van het begrip. Dit is het geval met het conceptueel debat over de proto-industrie.[3] Over de definiëring van nieuwe (stedelijke) negentiende-eeuwse huisnijverheden, vaak aangeduid met het negentiende-eeuwse neologisme *sweating-system*, is er evenzeer heel wat onduidelijkheid. Meer dan op het geladen epitheton *sweating*, hoort de nadruk te liggen op *system*.[4] Binnen dit systeem staat de onderaanneming centraal. De thuisarbeider werkt in opdracht en is dus loonafhankelijk. Hij of zij heeft geen rechtstreekse toegang tot de markt en is geen eigenaar van de gebruikte grondstoffen. De onderaanneming impliceert een afhankelijkheidsrelatie van de producent ten aanzien van de opdrachtgever, die al dan niet werkt met tussenpersonen.[5]

Een historisch-functionele verklaring heeft tevens oog voor de verschillen tussen 'oude ' en 'nieuwe' huisnijverheden. In hun recente beschouwing over twintig jaar proto-industrieel debat, stellen Peter Kriedte, Hans Medick en Jürgen Schlumbohm de volgende typologie voor.[6] De 'oude' nijver-

2. G. De Brabander, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal* (Leuven/Brussel 1984) 129.
3. E. Vanhaute, 'Wolverwerking op het Turnhoutse platteland (1750-1850). Enkele bedenkingen bij het verstomd proto-industrieel debat', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1 (1991) 28-31.
4. P. Van den Eeckhout, 'Onderaanneming en huisarbeid in Westeuropese steden. Twee eeuwen flexibiliteit in de kledingindustrie (19de-20ste eeuw)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, deze aflevering; N.N. Feltes, 'Misery or the production of misery: defining sweated labour in 1890', *Social History* 3 (1992) 450-452. Voor een eigentijdse analyse: P. Verhaegen, *Travail à domicile et sweating system* (Bruxelles 1912) 12: 'Il personnifie le mode d'exploitation le plus abusif, le plus révoltant.'
5. Van den Eeckhout, *Onderaanneming en huisarbeid*, deze aflevering.
6. P. Kriedte, H. Medick, J. Schlumbohm, 'Sozialgeschichte in der Erweiterung – Proto-Industrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung', *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1992) 243-255.

heden met proto-industriële wortels zoals de vlas-, wol- en katoenverwerking verdwijnen of marginaliseren tijdens de eerste industriële versnellingsfase. Nieuwe, negentiende-eeuwse rurale industrieën met thuisarbeid vinden vooral ingang in verarmde gebieden, vaak tengevolge van het teloorgaan van vroegere huisnijverheden. Ze zijn 'ein Kind des Zeitalters des Pauperismus'. Het derde type zijn de tevens in de negentiende eeuw opgang makende stedelijke huisnijverheden, getypeerd als *moderne* vormen van een gedecentraliseerd kapitalistisch produktieproces. Deze sectoren worden groot tijdens de tweede industriële versnelling, die aan de basis ligt van de twintigste-eeuwse massamarkt annex massaconsumptie.[7]

De voortschrijdende industrialisering en mechanisering van de economische activiteit gaat gepaard met het voortbestaan van vroegere en zelfs met het onstaan van nieuwe huisnijverheden. Dit heeft een reeks van oorzaken.[8] Voor de fabrikant zijn de belangrijkste drijfveren: de noodzaak van een *quick response* op wijzingen in vraag en aanbod en op prijsschommelingen, het uitblijven van technisch concurrentievoordeel van de fabrieksproduktie, de lage arbeidsvergoedingen en de minimalisering van de produktierisico's. Niet alleen ontmoet de fabrikant geen tegenspraak bij de bepaling van de (schommelende) stuklonen en ontsnapt het produktieproces aan de meest elementaire bepalingen inzake arbeidsorganisatie en hygiëne, door het produktiekapitaal vlottend te houden kan hij een conjunctuurgebonden beleid voeren en de eventuele risico's afschuiven op de producenten.[9] Aan de zijde van de arbeid dient door het wegvallen van de vroegere pluriforme inkomensbasis, het huishoudelijk inkomen aangevuld te worden.

De sociale misstanden in de huisnijverheden die uit deze ongelijke verhouding tussen kapitaal en arbeid voortvloeien, zijn bekend. Er is geen wettelijke reglementering van de arbeidsduur en de arbeidshygiëne. Lange ar-

7. 'Le travail à domicile, dans sa forme moderne, c'est donc bien une fabrique, -souvent même une fabrique de grande industrie-, (...) mais c'est une fabrique dispersée ou décentralisée. (...) C'est une forme de la production industrielle moderne et en elle se retrouvent les caractères essentiels du régime capitaliste (...) une concentration des capitaux et la centralisation de la direction et de l'organisation commerciale.' Verhaegen, *Travail à domicile,* 11; 'Ce qui caractérise l'industrie 'à domicile', c'est donc, avant tout, la liberté individuelle de l'ouvrier, la nature capitaliste de la direction de l'entreprise, la subordination économique du producteur, la dépossession du marché commercial, etc., plus que le fait du travail domiciliaire'.' P.L. Michotte, 'L'industrie à domicile en Belgique', in: *Bulletin de la Société belge d'Etudes Géographiques* 1 (1938) 11.

8. Kriedte, Medick, Schlumbohm, *Sozialgeschichte,* 251-253.

9. A. Julin vat het als volgt samen: 'Le patron est débarassé de tous soucis qu'occasionne la réunion d'un grand nombre d'ouvriers dans les locaux de travail, n'ayant à se préocuper ni de grèves ni de meneurs; un patron n'ayant pas à recevoir la visite des inspecteurs du travail; un patron pour qui n'existe pas la législation protectrice du travail, ni les multiples mesures sur l'hygiène ou la sécurité des ateliers; un patron qui n'a de capitaux immobilisés, ni en machines, ni en coûteuses installations, se bornant, en cas de crises, à ralentir la fabrication et cela sans perte pour lui...' citaat in Michotte, *L'industrie à domicile,* 76.

beidsdagen en kinderarbeid zijn legio.[10] Van de leertijd wordt misbruik gemaakt om geen lonen uit te betalen. De verdiensten zijn extreem laag, *de vrais salaires de misère*.[11] Daarnaast gebeurt de betaling nog vaak in winkelwaren, en dit ondanks het verbod in 1887 op het 'truck-systeem', en dient de arbeider in te staan voor het onderhoud van de machines, voor de aankoop van extra benodigdheden en voor de levering van extra corvee. De excessen van dit extreme uitbuitingssysteem worden onder meer beschreven in observaties van Emile Vandervelde, Pierre Verhaegen en August De Winne.[12] Deze laatste besluit: 'De arbeiderswetten gelden niet voor de huisindustrie, de meest moordende van alle industrieën, die de meeste misbruiken voortbrengt en het meest aan een reglementering toe is.'[13]

Pas in 1934 wordt in België de eerste wet aangenomen ter reglementering van het systeem van onderaanneming in industriële sectoren. Het betreft maatregelen in verband met minimumlonen en werkhygiëne, niet de arbeidsduur. Aan deze wet gaat een lang debat vooraf over de economische en sociale organisatie van het thuisarbeidsysteem en over de wenselijkheid van overheidsingrijpen.[14]

De huisnijverheid in België tussen 1840 en 1940: van dominante naar marginale sector

Het kwantificeren van de economische activiteit blijft een moeilijke en delicate zaak. Moeilijk, omdat de bronnen niet zonder ernstige problemen in-

10. 'Des milliers de pauvres femmes, à côté de nous, se livrent, pour un salaire de famine, à un labour qui les épuise et qui, parfois, les tue. De malheureux enfants sont condamnés au travail de nuit à un âge ou les nôtres passent leur temps à être choyés (...). Pareille situation est une honte. C'est une chose indigne d'un pays libre et prospère comme la Belgique.' Verhaegen, *Travail à domicile,* 132.

11. Doordat het maar aanvullende verdiensten betreft, kon de fabrikant de betalingen ver onder het reproduktieniveau houden. De dagverdiensten schommelen in het begin van de twintigste eeuw rond 0,75 à 1 fr voor de vrouw en 1,5 à 2 fr voor de man, en dit voor 12 tot 15 uur arbeid. J. Lewinski, *L'évolution industrielle de la Belgique* (Brussel/Leipzig 1911) 290-291; Michotte, *L'industrie à domicile,* 78; Verhaegen, *Travail à domicile,* 43 e.v.

12. E. Vandervelde, *L'exode rural et le retour aux champs* (Parijs 1903) 68-93; Verhaegen, *Travail à domicile,* passim; A. De Winne, *Door arm Vlaanderen* (Leuven 1982) passim (oorspronkelijke uitgave: Gent 1902).

13. De Winne, *Door arm Vlaanderen,* 50.

14. Van conservatief-katholieke zijde wordt de nadruk gelegd op het stabiliserend effect van deze produktiewijze op het platteland: 'En Belgique l'industrie à domicile est surtout répandue dans les campagnes et petites villes; les ouvriers appartiennent en majorité au sexe féminin; leur salaire constitue un appoint au budget familial sans nuire à la constitution de la famille; l'industrie enraye l'exode rural grâce à l'association du travail industriel et du travail agricole.' (Th. Rouvez in een rapport van 1903, opgesteld voor de conservatieve Katholieke Kringen, cfr. M. Ansiaux, *Que faut-il faire de nos industries à domicile?* (Brussel 1904) 36).

terpreteerbaar en vergelijkbaar zijn. Delicaat, omdat de onderzoeker verplicht wordt een keuze te maken inzake de invulling van het begrip arbeid. Kiest hij voor een enge invulling, met name de traditionele economische sectoren, of wordt geopteerd voor een brede benadering waar huishoudelijke tegenover niet-huishoudelijke arbeid wordt gesteld? Wordt arbeid vertaald in economische termen door de arbeidsinzet te relateren aan de produktie of een kiest hij voor een sociale definiëring die de arbeidsparticipatie relateert aan (huishoudelijk) inkomen? De bronnen zijn evenwel de riemen waarmee de onderzoeker roeit. Een aanduiding van de telcriteria en van de gebreken, alsmede de inbreng van enkele andere economische of sociale parameters kan al verduidelijkend werken. Een analyse van de thuisarbeid wordt extra bemoeilijkt door de grote zwijgzaamheid van de tellingen. Wanneer ze dan al resultaten geven, zijn ze vaak moeilijk te interpreteren.[15]

In onderstaande tabel stellen we enkele ruwe parameters van arbeidsparticipatie, arbeidsinzet en huishoudelijke inkomensvorming samen. Hoewel de gegevens beschouwd moeten worden als benaderend, geven ze de orde van grootte en de ontwikkelingstrend aan. We volgen de ruime benadering uit de tellingen, waarin 'l'industrie à domicile' wordt gedefinieerd als 'le régime de la production décentralisée (...) le régime industriel dans lequel la production se trouve confiée à des ouvriers travaillant à la tache, dans leur propre demeure, pour le compte d'un ou de plusieurs entrepreneurs'.[16] De nadruk ligt op het gedecentraliseerd produktieproces, waarbij uitdrukkelijk wordt gesteld dat de arbeid in hoofdzaak, maar niet uitsluitend thuis wordt gepresteerd èn op de afhankelijkheid van één of meer fabrikanten.[17] Latere tellingen benadrukken dat er geen rechtstreekse band mag bestaan tussen huiswerker en verbruiker. Hier tegenover staat de atelierarbeid, 'personeel dat ten zetel zelf der inrichting te werk wordt gesteld'.[18] Dit kan een een gemechaniseerde fabriek of het atelier van een alleenstaande (ambachtelijke) handarbeider zijn. Huisarbeid omvat alle groepen die binnen het globaal produktiesysteem actief zijn: naast 'les travailleurs à domicile pour le compte de fabricants', zijn dit 'les fabricants faisant fabriquer au dehors', 'les in-

15. In de weinige gevallen dat er cijfers worden gegeven, treden er al vlug grote verschillen naar voren. De schatting van de beroepsbevolking in de Vlaamse linnenijverheid tussen 1800 en 1840 loopt in een zelfde verzamelwerk uiteen van 240-300.000 tot 300-350.000. K. Ditt, 'Die Industrialisierung in Baumwoll- und Leinenregionen Europas: eine Einführung', in: K. Ditt, S. Pollard, *Von der Heimarbeit in die Fabrik. Industrialisierung und Arbeiterschaft in Leinen- und Baumwollregionen Westeuropas während des 18. und 19. Jahrhunderts* (Paderborn 1992) 8, en E. Gubin-P. Scholliers, 'Die Mechanisierung des Flachsspinnens in Flandern: Ländliche Heimarbeiter und industrielles Proletariat (1840-1900)', in: Ditt, Pollard, *Von der Heimarbeit,* 261.

16. *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910)*, tome VIII, 165. Zie ook Lewinski, *L'évolution industrielle,* 259 en Michotte, *L'industrie à domicile,* 59-60.

17. Voor Lewinski en andere tijdgenoten legt het begrip 'à domicile' teveel de nadruk op de plaats van het produktieproces. Zolang de arbeid 'vrij' inzetbaar bleef, kon de arbeidsplaats eveneens een gehuurd atelier zijn (bij de fabrikant, bij een tussenpersoon, bij een andere thuiswerker). De auteur verkiest bijgevolg de Duitse term Verlag. (Lewinski, *L'évolution industrielle,* 260-265)

18. *Economische en sociale telling van 27 februari 1937*, boekdeel 1, 88.

Tabel. De Belgische huisnijverheid, negentiende en twintigste eeuw.

	Arbeidsparticipatie (totale beroepsbevolking)	Aandeel in de potentieel actieve bevolking	Arbeidsinzet Aaandeel in het totaal van de industrie	Huish. inkomen Aandeel van totaal huishoudens
1800-1840	400.000	17%	43%	30%
1846	300.000	11%	25%	22%
1896	138.000	3,3%	13%	7%
1910	162.000	3,3%	12%	7%
1937	50.000	0,9%	4%	1,5%

Verklaring:

A. Telling van de beroepsbevolking in de huisnijverheid

- 1800-1846: schattingen van de Vlaamse linnennijverheid, op basis van diverse statistieken, cfr. Gubin, *L'industrie linière* 377 e.v. en Gubin en Scholliers, *Die Mechanisierung* 261 (1840: 300 à 350.000), G. Jacquemyns, *Histoire de la crise économique de Flandres (1845-1850)* (Bruxelles 1928) 44-66 (1846: maximum 200.000). Hierbij wordt een honderdduizendtal andere werknemers in de huisnijverheid toegevoegd (o.a. 30.000 in de wolnijverheid rond Verviers en 15.000 in de spijkermakerij in de Luikse regio, cfr. Lewinski, *L'évolution industrielle* 26 e.v.).
- 1896: *Recensement général des industries et des métiers. 31 octobre 1896*. Totale beroepsbevolking (fabrikanten, tussenpersonen, huisarbeiders en personeel bij de fabrikanten en bij de thuiswerkers): 132.000. Hierbij worden 6.000 vlasbrakelaars en -zwingelaars, in deze statistiek niet geteld, toegevoegd (in 1910 zijn er dat 4540).
- 1910: *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910)*. Totale beroepsbevolking volgens de telling (cfr. indeling van 1896). Over de industriële tellingen van 1896 en 1910: De Brabander, *De regionaal-sectoriële verdeling* 57-59, 69. De tellingen geven volgens de Brabander 'een vrij exacte meting van de werkgelegenheid'.
- 1937: volgens de *Economische en sociale telling van 27 februari 1937* werken nog 24.300 mannen en vrouwen in de huisnijverheid (na aftrek van dubbeltellingen). Dit cijfer is zeker te laag omdat a) alleen de eigenlijke thuiswerkers zijn geteld en niet de andere betrokken groepen (fabrikanten en personeel) en b) het 'zwart' circuit, ontstaan na de invoering van de belasting op arbeid, aan de telagenten ontsnapt. Alleen al in de kant-, diamant- en ledernijverheid zouden minimum 25.000 personen werken (F. Baudhuin, *Histoire économique de la Belgique, 1914-1939. Tome second. Evolution des principaux facteurs* (Bruxelles 1946) 77-79, 102-104; E. Plasky, *De Belgische kant in gevaar* (Brussel 1936) 23 e.v.; F. Caestecker, *Ongewenste gasten. Joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren in België* (Brussel 1993) 116-118 (over de 'joodse' sectoren zoals de marokijnverwerking); G. Hasendonckx, *Diamantbewerker van stad naar platteland. Technische en sociaal-economische evolutie van de diamantbewerking in de provincie Antwerpen, 1894-1939* (Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG 1975) 332 e.v.). Volgens de industriële statistiek van 1930, waarvan alleen een samenvatting is verschenen in *Revue du travail, 1935*, zijn er op dat moment nog iets meer dan 52.000 industriële thuiswerkers. Achter deze cijfers kunnen dezelfde vraagtekens worden geplaatst. 50.000 in 1937 is een voorzichtige schatting.

De absolute en relatieve werkgelegenheidsdata in de tabel beschouwen we als minima.

B. Bewerkingen

- arbeidsparticipatie: verhouding tot de totale *potentieel actieve bevolking* (de bevolking tussen 15 en 65 jaar oud, 64% (1846) tot 70% (1937) van de totale bevolking).
- arbeidsinzet: verhouding van de voltijdse arbeidsprestatie in de totale industriële werkgelegenheid. De arbeidsinzet per werknemer is gelijk aan 1, uitgezonderd de huisnijverheid tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw (1800-1840: 0,75 en 1846: 0,5). We volgen De Brabander dus niet (*De regionaal-sectoriële verdeling* 130-133) wanneer hij ook voor het einde van de negentiende eeuw een ten opzichte van de (gemechaniseerde en ambachtelijk) atelierarbeid gedeeltelijke arbeidsinzet voorop stelt. Diverse getuigenissen spreken dit tegen.[19] We spreken ons ook niet uit over verschillen in de arbeidsproduktiviteit. De verhoudingen tussen atelier- en thuisarbeid die De Brabander voorstelt zijn alleszins te laag. Gegevens over de totale atelierarbeid: De Brabander, *De regionaal-sectoriële verdeling* passim; 1800-1840: de arbeid in de gemechaniseerde sectoren (mijnbouw, metaal, textiel: 90.000 in 1846) wordt gehalveerd; de 'ambachtelijke' sector beschouwen we als constant.
- huishoudelijk inkomen: schatting van het aantal huishoudens dat (gedeeltelijk) betrokken is bij de huisnijverheid (reductie van de beroepsbevolking met 35% (1840-1846), 25% (1896), 20% (1910). Verhouding tot het totaal aantal gezinnen in België.

19. Veel tijdgenoten leggen de nadruk op 'un nombre d'heures de travail extraordinairement élevé': Michotte, *L'industrie à domicile,* 77; Lewinski, *L'évolution industrielle,* 292-294; Verhaegen, *Travail à domicile,* 43 e.v.

termédiaires entre les fabricants et les ouvriers à domicile', 'le personnel ouvrier et les membres de famille, en atelier, occupé par les fabricants et les intermédiaires' en 'le personnel ouvrier et les membres de famille occupés par les travailleurs à domicile'. In de officiële industrietellingen wordt huisnijverheid maar opgenomen vanaf 1896. Oudere gegevens zijn afgeleid van partiële tellingen of bevolkingsstatistieken. Voor de meeste van de betrokken huishoudens gaat het om een deeltijdse activiteit, wat een juiste inschatting van het belang van de huisnijverheden bijzonder moeilijk maakt. De gangbare arbeids- en inkomenscombinatie laat zich pas aflezen na het in elkaar schuiven van inlichtingen uit diverse bronnen en van diverse aard.[20] De verschuivingen die de tabel weergeeft mogen wel als richtinggevend worden beschouwd.

In het begin van de negentiende eeuw is één zesde van de totale beroepsbevolking en meer dan 40% van de industriële werknemers betrokken bij het proto-industrieel produktieproces. Bijna één derde van alle huishoudens valt hier minstens gedeeltelijk op terug. In de Oost- en Westvlaamse provincies lopen deze verhoudingen op tot gemiddeld 35% van de beroepsbevolking en 50% van de gezinnen. In de kernregio's (Roeselare, Tielt) is meer dan de helft van de beroepsbevolking werkzaam in de vlasverwerking. De crisis van de jaren 1840 komt zoals bekend hard aan. Houden we rekening met de teruglopende inzet en verdienste per overgebleven werkman en -vrouw, dan kan men gerust spreken van een halvering van het belang van de sector. Een halve eeuw later is het aandeel van de huisnijverheid in totale industriële bedrijvigheid opnieuw gehalveerd. Het gemiddeld aandeel van de beroepsbevolking (3%) en van de huishoudens (7%) die hierbij (gedeeltelijk) zijn betrokken wordt marginaal. De verhoudingen liggen heel wat hoger in de Vlaamse kerngebieden en in enkele geïsoleerde regio's, zoals het Land van Herve ten noorden van Luik: 8 à 15% van de beroepsbevolking en één op drie tot zelfs één op twee huishoudens. De nieuwe groeisectoren, met op kop confectie, geven de huisnijverheid tot in de jaren 1920 een hernieuwde impuls. De Arbeidsinspectie vermeldt voor 1926 3616 bezochte kledingateliers met bijna 27.000 arbeidsters, veelal van jonge leeftijd.[21] De crisis van de jaren 1930 komt echter ook hard aan in de conjunctuurgevoelige sectoren zoals diamant en modeartikelen.[22]

20. E. Gubin, 'L'industrie linière à domicile dans les Flandres en 1840-1850. Problèmes de méthode', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3-4 (1983) 399-400; Vanhaute, *Wolverwerking*, 32.
21. *Rapports annuels de l'Inspection de Travail 1926* (Brussel 1927) 46-47. In het voorgaande rapport van 1925 schrijft verslaggeefster E. Plasky (226): 'Le travail aux piéces est de plus en plus adopté dans les industries du vêtement. Le travail à domicile remplace de plus en plus le travail en atelier'. Met dank aan Frank Caestecker voor het ter beschikking stellen van de inlichtingen uit de rapporten van de Arbeidsinspectie.
22. R.L. Hogg, *Structural rigidities and policy inertia in interwar Belgium* (Brussel 1986) 58.

De na de zware crisis van het midden van de negentiende eeuw relatief trage neegang van de huisnijverheid en de relatieve heropleving tijdens de twee decennia voor Wereldoorlog I zijn opvallende gegevens. We pogen hierop een betere kijk te krijgen door de sector in het teljaar 1910 door te lichten en door een aantal verschuivingen tussen 1896 en 1910 uit te tekenen.

Een fysionomie van de huisnijverheid in 1910

Samen met de statistiek van 1896 geeft de industriële telling van 1910 de meest betrouwbare kijk op het aandeel en op de fysionomie van de huisnijverheid.[23] De industriële statistiek van 1910 is gekoppeld aan de op datzelfde moment uitgevoerde volkstelling.[24] Personen met een industrieel beroep ontvangen een nieuw formulier waarin gepeild wordt naar de aard van het beroep. De precieze vraagstelling, de confrontatie van de beroepsinlichtingen met de opgaven van de bedrijfsleiders en de strenge controle van de ingeleverde formulieren, staan borg voor de deugdelijkheid van de census. Bovendien blijft, door de afwezigheid van een betekenisvolle belasting op (het gebruik van) arbeid, de fraude beperkt. Lijkt de opgave vrij volledig, dan moet er toch rekening mee worden gehouden dat niet alle verklaringen gecontroleerd konden worden.[25]

De gemeentelijke uitslagen brachten we samen in een geautomatiseerd databestand.[26] Doordat de gepubliceerde gegevens gesplitst zijn volgens sector, vormde het samenbrengen van de cijfers per gemeente een arbeidsintensieve klus. Daarenboven werden niet alle gemeenten in de telling opgenomen. De categorie 'autres communes' brengt de niet met name vermelde dorpen met maar één tot vijf arbeiders samen. Met het oog op een volledige vergelijkbaarheid hebben we alle teleenheden met minder dan vijf thuis-

23. De inlichtingenstaten die voor de tellingen van 1937 en 1947 werden rondgedeeld bevatten ook een rubriek bestemd voor de thuiswerkers. Verder wordt bij de voorstelling en de bespreking van de gegevens aan de groep nauwelijks aandacht geschonken.
24. De gesplitste resultaten vinden we terug in *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910)*, Volume VI, Cadre IIA (1-157): 'Répartition des entreprises et divisions d'entreprises industrielles et de leur personnel d'après l'industrie et par communes. Industrie à domicile'. Betreffende de industriële tellingen: De Brabander, *De regionaal-sectoriële verdeling*, 39-75; J. De Belder en E. Vanhaute, 'Sociale en economische geschiedenis', in: J. Art (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 1. 19de en 20ste eeuw* (Gent 1993) 123-127.
25. Zoals de inlichtingen aangaande de alleenstaande handarbeiders en de werklozen. Tussen de opgaven in de volkstelling en die in de industrietelling is er een afwijking van 7% (ten voordele van de beroepentelling, toegeschreven aan een al dan niet tijdelijke werkloosheid). De Brabander, *De regionaal-sectoriële verdeling*, 59 en 69.
26. Cfr. noot 1.

werkers uit het bestand gelicht. Het bewerkte bestand telt een beroepsbevolking van 153.132 eenheden, 95% van het totaal.[27]

In 1910 zijn in België 161.722 personen rechtstreeks betrokken bij de huisnijverheid, 74% vrouwen, 26% mannen.[28] Meer dan acht op tien is thuiswerkster of -werker. Iets meer dan vier procent is fabrikant of tussenpersoon. De overige 15% bestaat uit het bezoldigd personeel of uit de familieleden die bij de fabrikanten of bij de thuiswerkers werk vinden. Binnen de gehele industriële sector heeft de huisnijverheid een werkgelegenheidsaandeel van 12%. Hiermee heeft de huisnijverheid een zelfde orde van grootte als de drie leidende sectoren in de fabrieksnijverheid: de textielverwerking, de metaalindustrie en de mijnbouw. De 'gecentraliseerde' ateliers zijn trouwens lang geen synoniem met grootschaligheid. Van de 251.000 getelde bedrijven heeft 69% geen personeel in dienst (alleenstaanden). Maar iets meer dan zeven procent werkt met meer dan vijf en één procent met meer dan 50 arbeiders. Dit betekent dat tweederde van alle arbeiders in deze laatste middelgrote en grote bedrijven werkzaam is. Bereikt atelierarbeid een gemiddelde van vier arbeiders per 'exploitant', dan bedraagt dit in de huisnijverheid 22 per ondernemer.

Bijna twee op drie thuiswerkers vinden we terug in de textielsector. Doordat het overwicht van de kantwerksters zo overweldigend is, maken we een onderscheid tussen kant en de andere textielbranches. Het aandeel van de onderscheiden sectoren is: kant 50%, kleding 18%, andere textielbranches 13%, leder 10%, metaal en hout elk 4%, andere 2%. Na de 80.000 werkneemsters in de kant heeft alleen nog de subsector van de mannenkleding meer dan 10.000 personen in dienst. Hierna volgen de schoenmakerij, de wapenindustrie en de handschoenenmakerij. De andere nijverheidstakken hebben minder dan 5.000 actieven. Het overwicht van de vrouwen is vooral overweldigend in de textielverwerkende sector.[29] Van alle vrouwen in de huisnijverheid is twee op drie kantwerkster. In de kleding is zeven op tien vrouw. In de andere sectoren zijn er meer mannen dan vrouwen. Het fenomeen van het getrapt uitbestedingssysteem is alleen algemeen in de kantverwerking. Hier werken 1104 'intermédiaires' in opdracht van 84 fabrikanten, wat een verhouding geeft van meer dan 60 klosters per fabrikant of tussenpersoon. In de andere sectoren, waar nauwelijks met tussenpersonen wordt gewerkt, is de schaal heel wat kleiner: van 1 op 16 (andere textielbranches) tot 1 op 7 (houtverwerking).[30] Bij de 130.000 thuiswerkers werken nog eens 15.000 hulpkrachten, hetzij als familielid, hetzij als betaalde kracht. Dit betekent een verhouding van één hulpkracht op negen thuiswerkers. In de kantverwerking is dit maar één op 16, terwijl in de klompen- en huidenindustrie de verhouding iets hoger is dan één op drie.

Het regionaal overwicht van de twee Vlaamse provincies in de arbeidsinzet is overweldigend. Op afstand volgen Brabant, Antwerpen, Luik en Henegouwen. De andere provincies tellen niet mee. Kaart 1 visualiseert de regionale spreiding. Van een kerngebeid spreken we wanneer meer dan 10% van de totale bevolking of 15% van de potentiële beroepsbevolking bedrijvig is in de huisnijverheid. De Vlaamse kerngebieden vallen samen met de twee centra van de kantproduktie (kaart 2).[31] Het grootste gebied wordt begrensd door de kustpolders en de Veurnese weilanden in het westen en door de Leie in het oosten. De arrondissementen Brugge, Diksmuide, Ieper, Roeselare, Tielt en Kortrijk vormen dit binnenvlaamse kerngebied. De

27. Het databestand bevat per gemeente 56 variabelen: 7 sectoren (kant, andere textielbranches, kleding, leder, metaal, hout en andere) en per sector 8 professionele groepen (fabrikanten en tussenpersonen, thuisarbeiders, personeel bij de fabrikanten en de tussenpersonen, personeel bij de thuisarbeiders, telkens mannen en vrouwen). Het telboek vermeldt bij de categorie 'personeel bij fabrikanten en tussenpersonen' ook gegevens tussen haken; het betreft arbeiders en bedienden die al geteld zijn bij de groep 'industrie en atelier' (in totaal 39.312). Deze groep werd, samen met de categorie 'ouvriers à domicile chômant', niet opgenomen.

28. De industrietelling van 1910 geeft volgende resultaten inzake werkgelegenheid in de huisnijverheid:

– totaal werkgelegenheid	161.722
– aantal mannen	42.048
aantal vrouwen	119.674
– aantal fabrikanten	5.765
aantal tussenpersonen	1.318
aantal thuiswerkers	129.781
personeel bij fabrikanten	9.930
personeel bij thuiswerkers	14.928
(waarvan familieleden)	(11.173)
(waarvan bezoldigd)	(3.755)

– aantal fabrikanten en werknemers in:	
kantnijverheid	80.646
mannenkleding	11.521
schoenmakerij	8.367
wapenindustrie	6.011
handschoenmakerij	4.938

– geografische spreiding:	
provincie West-Vlaanderen	37%
provincie Oost-Vlaanderen	32%
provincie Brabant	11%
provincie Antwerpen	7%
provincie Luik	7%
provincie Henegouwen	4%

29. Aandeel van vrouwen in 1910 in:

– kantnijverheid	99%
– andere textielverwerkende sectoren	51%
– kleding	70%
– leder	45%
– hout	37%
– metaal	6%

30. In de kledingsector b.v. tellen we 2425 fabrikanten en 13 tussenpersonen.

31. De bespreking gebeurt op basis van de gemeentelijke tellingsgegevens en de verwerking ervan in de databank. De werkgelegenheidscijfers die we hier vermelden hebben alleen betrekking op de eigenlijke thuisarbeiders.

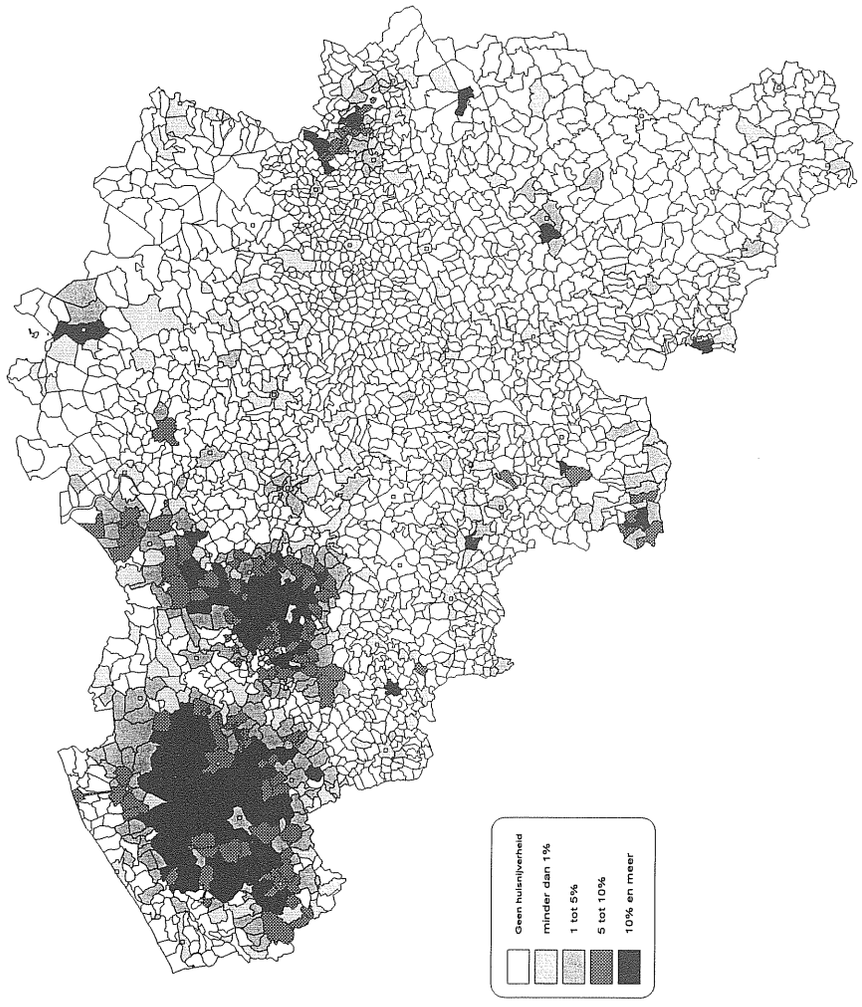

Kaart 1. Huisnijverheid in 1910. Aandeel in de totale bevolking (%).

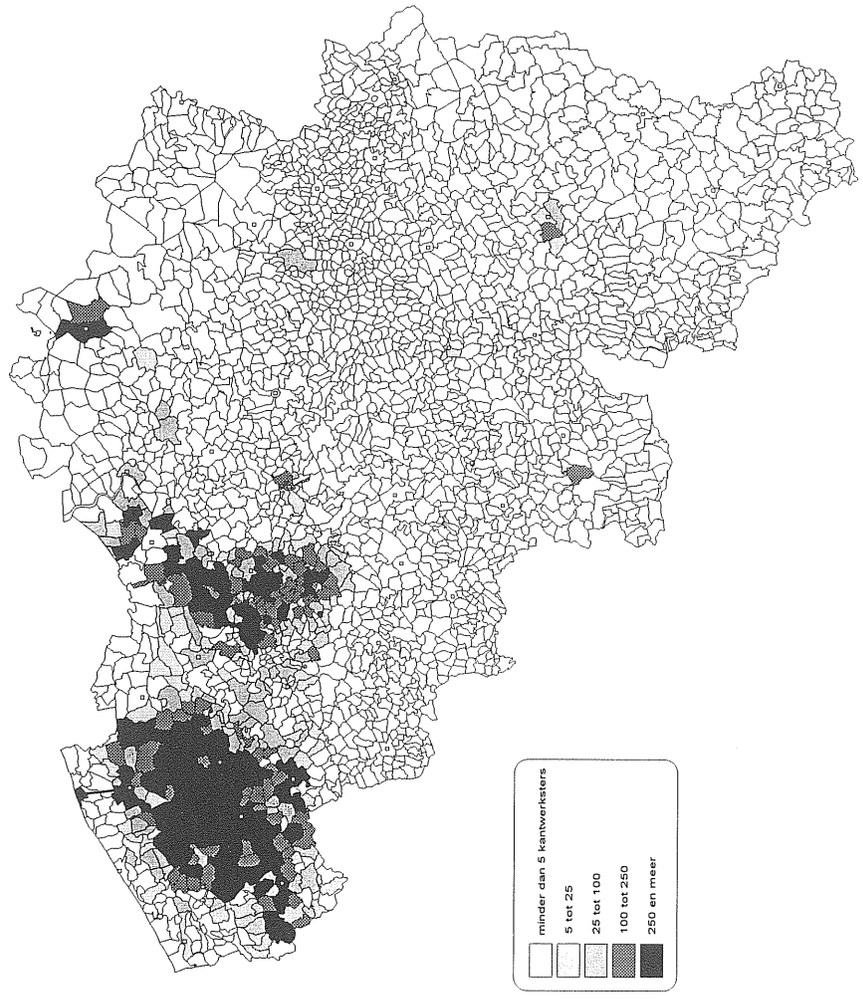

Kaart 2. Huisnijverheid in 1910. Kantnijverheid.

tweede regio strekt zich uit ten oosten van de grens Gent-Oudenaarde (het Schelde-gebied) tot de Wase grensgemeenten in het noorden en de Henegouwse en Brabantse grensdorpen in het zuiden. De regio's Dendermonde en Aalst maken het grootste deel uit van dit kerngebied. Alleen het Kempense Turnhout en, in veel mindere mate, de agglomeratie Brussel en enkele dorpen rond het Luxemburgse Marche, vallen buiten deze hechte geografische eenheid.[32]

Niet alleen kant, ook de andere textielverwerkende sectoren typeren de Vlaamse kerngebieden (kaart 3).[33] De vlasverwerking concentreert zich in de Leie-regio rond Kortrijk, Roeselare en Tielt. Het onbetwistbare centrum is Moorsele, ten westen van Kortrijk. Enkele gemeenten rond Moorsele en Ronse, ten westen van Eeklo en rond Verviers zijn de belangrijkste verwerkers van wol. Het katoenweven is geconcentreerd in de arrondissementen Kortrijk en Oudenaarde en in het aangrenzende dorp Elzele in Henegouwen. De produktie van breigoed is verspreid over het Oostvlaamse platteland. Sint-Niklaas is samen met het geïsoleerde Leuze nabij Doornik het centrum. Andere textielverwerkende nijverheden vinden we in maar één of enkele gemeenten. Acht op tien borduursters wonen in de stad Lier. Het Oostvlaamse Hamme is vooral bekend vanwege de touwslagerij. Ook het haakwerk, het maken van zakken en van strikken en linten en het zijdeweven blijft beperkt tot één geografisch centrum.[34]

In tegenstelling tot de textielsector vertonen de andere sectoren, de metaalverwerking uitgezonderd, weinig geografische coherentie (kaart 4). De confectienijverheid is geconcentreerd in stedelijke gebieden, vooral Brussel en zijn agglomeratie.[35] Eén op drie werknemers in de kledingsector woont

32. Turnhout en het nabijgelegen Oud-Turnhout herbergen meer dan 2300 kantwerksters, waarmee zij na Brugge het tweede centrum van het land zijn.

33. De belangrijkste sectoren zijn:

– vlas: zwingelen en weven	5.400 thuiswerkers/sters
– wol: weven	1.022
– katoen: weven	2.803
– borduren	2.117

34. Haakwerk: Smetlede en omgeving, ten noorden van Aalst. Zakken: Zele tussen Dendermonde en Lokeren. Strikken en linten: Rupelmonde bij Sint-Niklaas. Zijde: Kerksken ten zuiden van Aalst.

35. Andere belangrijke centra zijn Brugge, Kortijk, Ronse, Gent, Antwerpen, Lier, Leuven, Binche, Luik.
De belangrijkste sectoren zijn:

– mannenkleding	7.000 thuiswerkers/sters
– vrouwenkleding	3.200
– lingerie	2.737
– hemden	1.928
– linnenborduren	1.129
– strovlechten	1.114
– pantoffels en sandalen	671
– korsetten	494
– petten	349

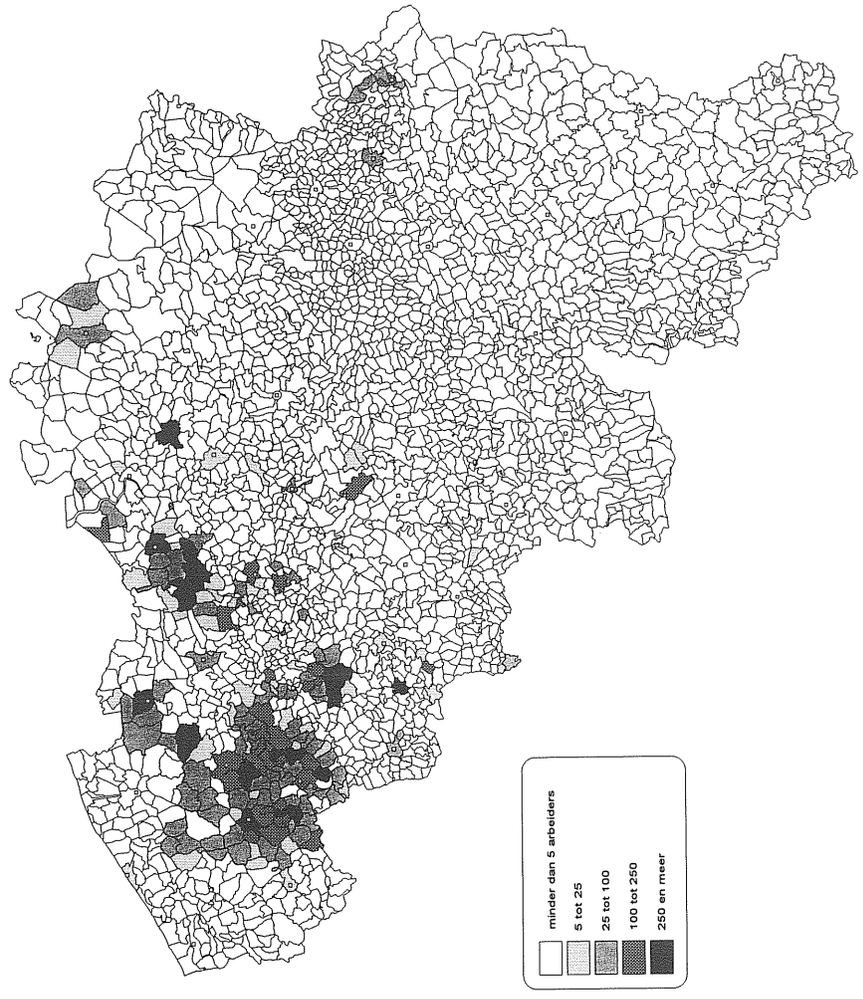

Kaart 3. Huisnijverheid in 1910. Textielnijverheid zonder kant.

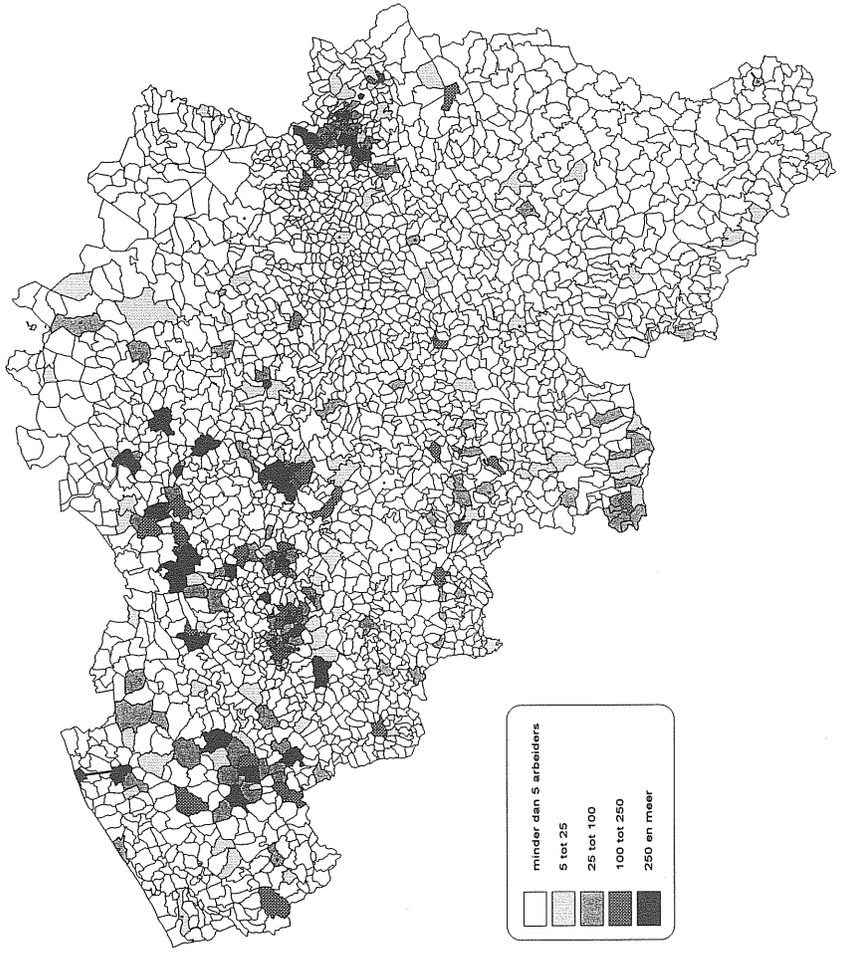

Kaart 4. Huisnijverheid in 1910. Totalen zonder kant en textiel.

in het hoofdstedelijk gebied. Zij vervaardigen hoofdzakelijk mannen- en vrouwenkleding en lingerie. Twee op drie thuiswerkers in de produktie van mannenkleding zijn mannen, een uitzondering binnen de voor het overige bijna geheel door vrouwen gedomineerde confectiesector. Deze thuiswerkende kleermakers vinden we vooral terug in Brussel en omgeving en in de meeste belangrijke steden. De mannenkleding heeft daarenboven als enige confectiesector een tamelijk ruime verspreiding in meer rurale regio's in de twee Vlaamse provincies en in Henegouwen. Het absolute centrum is Binche, arrondissement Thuin.[36] Eén op drie thuiswerksters in de sector van de vrouwenkleding woont in Brussel en omgeving. De andere centra zijn Gent, Ronse en Luik. De helft van alle thuiswerkende lingerie- en pettenproducenten verblijft eveneens in de Brusselse regio. De produktie van hemden gebeurt voor meer dan de helft in de Oostvlaamse centra Ronse en Lede, en in Leuven. Het linnenborduren is een kenmerk van de Kortrijkse gemeenten Zwevegem en Moorsele. Pantoffels en sandalen worden gemaakt in Boom en in het buurdorp Terhagen. Voor korsetten en onderrokken is het Aalsterse Herzele het centrum. Een apart geval is het vlechten van strohoeden in de vallei van de Geer ten noorden van Luik. De strovlechtsters wonen geconcentreerd in een achttal gemeenten aan weerszijde van de grens tussen de provincies Luik (centrum: Glons) en Limburg (centra: Wonck en Eben-Emael).

De leerverwerkende nijverheid legt zich bijna uitsluitend toe op het vervaardigen van handschoenen en schoenen.[37] De schoenmakerij in onderaanneming vinden we terug in de belangrijke steden, in enkele kleinere centra zoals Lier, Binche en Herve, en, opvallend, in een scherp afgebakende regio tussen Roeselare en Tielt. Met Izegem als centrum woont hier één op vier schoenmakers in onderaanneming. Binnen de handschoennijverheid zijn de vrouwelijke thuiswerksters dominant. De meesten onder hen wonen en werken in een dertigtal dorpen ten oosten van Oudenaarde, met Nederbrakel als centrum. Hier verdienen vele vrouwen bij als handschoensnijster en handschoennaaister. De afwerking gebeurt in Brussel en omgeving; hier zijn de mannen in de meerderheid. De verwerking van dierlijke vellen voor de hoedenindustrie gebeurt bijna geheel in de Oostvlaamse gemeenten Lokeren en Zele. Ham-sur-Heure in het arrondissement Thuin is bekend voor de thuisvervaardiging van lederen ballen.

De enige overblijvende sector van belang in de metaalverwerking is die van vuurwapens, volledig geconcentreerd in Luik en in enkele dorpen in

36. In 1910 verdienen in Thuin 612 mannen en 512 vrouwen hun brood met de confectie van mannenkleding.

37. De belangrijkste sectoren zijn:

– schoenen	6.600 thuiswerkers/sters	85% mannen; 1.150 wonen in Izegem.
– handschoenen	4.263 thuiswerkers/sters	90% vrouwen.
– hoeden	1.508 thuiswerkers/sters	60% mannen.

de noordoostelijke omgeving (Herstal en Trembleur).[38] Restanten van de spijker- en messenfabricage vinden we in de regio Dinant-Thuin en in Gembloers bij Namen.
De borstelmakerij is de belangrijkste houtverwerkende nijverheid.[39] Bijna drie op vier borstelmakers wonen en werken in Izegem. Mechelen is het centrum van de stoelenfabricage en van de schrijnwerkerij. Andere, meer bescheiden centra zijn Gent, Luik, Menen bij Roeselare en Ath. De constructie van houten tonnen is geconcentreerd in Temse en Bornem en omgeving, aan beide oevers van de Schelde en in Stoumont bij Verviers. Het artisanaal maken van klompen gebeurt bijna volledig in de grensstreek van Frankrijk, onder Philipville. Drie op vier klompenmakers in onderaanneming verblijven hier.

De produktie van sigaren door thuiswerkers is een kenmerk van enkele dorpen rond Geraardsbergen, in het zuiden van het land van Aalst.[40] In Antwerpen (en Borgerhout) komt de diamantverwerkende nijverheid op.[41] De spreiding van het diamantslijpen op het Kempense platteland vangt maar aan na 1918.

Er is een opvallend verschil tussen de 'nieuwe' en 'oude' huisnijverheden. Daar waar de vroegere produktietakken, textiel en metaal, een sterke geografische eenheid vertonen, ontwikkelen de nieuwe nijverheden zich vooral in de stedelijke centra. De band met rurale produktiecentra, waar wordt gewerkt in 'onderaanneming' van de stedelijke werkhuizen, blijft niettemin hecht. Deze gedecentraliseerde netwerken blijven kleinschalig, in organisatorische en in geografische zin. De kantsector is hierop de uitzondering: via een duizendtal tussenpersonen organiseren minder dan 100 fabrikanten de arbeid van 80.000 kantklosters.

Groei en teloorgang tussen 1896 en 1910

In 1910 tellen we in de huisnijverheid 24.000 werknemers meer dan in 1896, een toename van 17%.[42] De aangroei is geenszins gelijk gespreid. Eerst doet de hausse zich volledig voor binnen de groep van de eigenlijke huisarbeid.

38. In de vuurwapenmakerij werken 3.682 thuiswerkers (bijna allemaal mannen).
39. De belangrijkste sectoren zijn:

– borstels	1.346 thuiswerkers/sters,	90% vrouwen.
– stoelen en schrijnwerkerij	1.431 thuiswerkers/sters,	stoelen (vlechten): 75% vrouwen; schrijnwerkerij: 100% mannen
– tonnen	700 thuiswerkers/sters,	80% mannen.
– klompen	606 thuiswerkers/sters	

40. In totaal 508 sigarenmakers.
41. In 1910 zijn er 347 diamantbewerkers, 226 in Antwerpen en 67 in Borgerhout.

Zowel het aantal fabrikanten en tussenpersonen als het meewerkend personeel loopt terug. Daarnaast neemt alleen het getal vrouwen in de huisarbeid toe, met meer dan de helft. Het mannelijk aandeel loopt met min een derde gevoelig terug. Ten slotte wordt de groei bijna geheel door de sector van de kantverwerking gedragen. Zonder deze expansie zou de totale huisnijverheid tussen 1896 en 1910 teruggelopen zijn met zo'n 10.000 actieven.

Na een scherpe inzinking tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw – het aantal kantklosters loopt terug van ongeveer 150.000 in 1870 tot minder dan 50.000 in 1896 – beleeft de kantverwerkende sector in het eerste decennium van de twintigste eeuw een opvallende heropbloei. Het kantklossen in opdracht is dan een echte armoede-industrie met wortels in de traditionele Vlaamse textielregio's. Inspelend op een sterk groeiende vraag kunnen de kantfabrikanten hier putten uit een groot en goedkoop vrouwelijk arbeidspotentieel. Nog steeds verlaten vele mannen de oude vlas- en wolverwerking zonder dat volwaardige alternatieven hiervoor in de plaats komen. Een doorgedreven *pooling* van onzekere inkomens zoals de schamele bijverdiensten in een andere mono-industrie, is hiervan het gevolg. De opbloei van de kantsector, een gevolg van de combinatie van een modegebonden vraag met flexibele en goedkope produktiemogelijkheden, is maar van korte duur. Tijdens het interbellum loopt het aantal kantwerksters opnieuw sterk terug, ondanks diverse overheidsinitiatieven om de sector te redden. In 1930 blijven er nog maar een 10.000 over.[43] De sterke opkomst van machinaal gefabriceerde kant, het afsluiten van exportmarkten, de invoer van goedkope Aziatische kant en, niet het minst, de dalende inlandse vraag, geven de binnenlandse produktie de doodsteek.[44] De confectienijverheid en de houtverwerking zijn twee andere groeisectoren. Deze groei wordt gedragen door een grotere vraag naar modegebonden artikelen zoals lingerie, korsetten en onderrokken, hemden, handschoenen en vilten hoeden en

42. Vergelijking 1896 en 1910, alle sectoren zonder zwingelen (niet geteld in 1896):

	1896	1910	
– totale werkgelegenheid	131.974	154.064	+ 17%
– fabrikanten	5.454	5.048	– 7%
– tussenpersonen	1.372	1.318	– 4%
– thuiswerkers	100.978	124.487	+ 23%
– personeel	24.170	23.209	– 4%
– thuiswerkers vrouwen	65.279	100.087	+ 53%
– kantsector	48.824	80.646	+ 65%
– confectie	20.314	27.221	+ 34%
– leder	15.468	15.586	s.q.
– hout	4.001	5.493	+ 37%
– textiel (zd. kant)	32.567	16.958	– 48%
– metaal	9.284	6.643	– 28%

43. E. Plasky, *De Belgische kant in gevaar* (Brussel 1936) 23 e.v.
44. Michotte, *L'industrie à domicile,* 69-70.

naar eenvoudig aanmaakbare gebruiksartikelen zoals touw, borstels en klompen.[45] De gunstige conjunctuur van de jaren 1920 stimuleert verder de vraag naar en de aanmaak van modegebonden artikelen. Daarnaast verschijnt, tesamen met de eerste elektriciteitslijnen, de diamantbewerking op het platteland.

De belangrijkste terugvallende sector is die van de vlas- en wolverwerking, waar in vijftien jaar tijd nog eens acht van de tien arbeidsplaatsen verloren gaan. Het zijn de 'traditionele' sectoren van gestandaardiseerde gebruiksgoederen die de zwaarste klappen krijgen: stoffen, stoelen en meubelen, schoenen, strohoeden en in de metaalsector, de messen-, spijker- en wapenmakerij. De mechanisering van het produktieproces concurreert deze goederen uit de markt.

Voornoemde verschuivingen veranderen de fysionomie van de huisnijverheid. De feminisering van de sector zet zich volop door. In 1896 is twee van de drie thuiswerkers een vrouw; in 1910 is dit al opgelopen tot vier van de vijf. Uiteraard is de expansie van de volledig vrouwelijke kantindustrie hier debet aan. Ook in de confectie neemt het aandeel van de vrouwen toe, van zes naar zeven op tien. Daarnaast doet zich een concentratiebeweging voor, zowel sectoraal, geografisch als op schaal. Hoewel het aantal onderscheiden branches waarin thuiswerkers voorkomen niet afneemt, integendeel, versterken de kant- en kledingsector hun al dominante positie. In 1896 staan zij in voor 52% van de totale arbeidsinzet in de huisnijverheid. In 1910 is dat al toegenomen tot 70%. De produktie concentreert zich daarnaast geografisch in meer afgelijnde gebieden, zoals de kleding in de grote agglomeraties, de handschoenmakerij in de regio Oudenaarde, de wapenmakerij in Luik en de diamantslijperij in de Antwerpse Kempen. Het aantal thuiswerkers per fabrikant of tussenpersoon neemt eveneens toe, vooral in de groeisectoren: kant van 38 naar 60 klosters per ondernemer, kleding van 5,8 naar 7,9 en leder van 7,8 naar 11,7 thuisarbeiders per fabrikant. Ondanks de sterke aangroei van het aantal kantklosters, wordt de sector door minder fabrikanten beheerst dan vijftien jaar eerder.[46]

In de nis van de moderne arbeidsmarkt

Omstreeks 1900 zijn in België nog één op acht werknemers in de industrie en één op veertien huishoudens betrokken bij het gedecentraliseerd produktieproces. In bepaalde kerngebieden lopen die verhoudingen op tot één op zes van de totale beroepsbevolking en één op twee à drie van alle huishoudens. De typologie van Kriedte c.s. volgend, onderscheiden we drie vormen.

De proto-industriële produktiewijze, wijd verbreid in de textiel- (garens en stoffen) en in de metaalsector (wapens, spijkers, messen en andere gebruiksvoorwerpen), verdwijnt omstreeks het midden van de negentiende eeuw. De overblijvende thuisproducenten verliezen hun zelfstandigheid en worden 'prolétaires en chambre', volledig afhankelijk van het door de fabrikanten geregelde aanbod van arbeid en van produktiemiddelen.[47]

De na het midden van de eeuw opkomende rurale armoede-industrieën zoals het kantklossen en het strovlechten, beleven hun hoogtepunt in de jaren 1870 en 1880. In korte tijd vinden bijna 200.000 vrouwen in deze nieuwe mono-industrieën bijkomend emplooi. Deze sectoren takelen bijna even vlug af als ze zijn opgekomen, een adempauze voor de kantsector in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog niet te na gesproken.

De gedecentraliseerde nijverheden die de belangrijkste expansie doormaken in het laatste kwart van de negentiende en het eerste kwart van de twintigste eeuw, hebben een stedelijk (confectie), of – vooral – een gemengd stedelijk-ruraal karakter (handschoennijverheid, herenkleding, huidenverwerking en tijdens het interbellum: diamantslijperij).[48] Deze produktiesectoren leggen zich in hoofdzaak toe op weinig standaardiseerbare en sterk conjunctuurgevoelige gebruiksgoederen ten gerieve van de massamarkt. Het in onderaanneming beheerd produktieproces kan een beroep doen op een flexibel en goedkoop arbeidsaanbod en brengt weinig vaste kosten mee. Daarbij ontsnapt het in belangrijke mate aan de fiscale en arbeidswetgeving.

Het verloop van de huisnijverheid omstreeks vorige eeuwwisseling heeft enkele opvallende kenmerken. Ondanks een geografische versnippering van het produktieproces versterken de stedelijke werkhuizen hun greep hierop. De zelfstandige producent verdwijnt. Het arbeidsproces ondergaat door de opsplitsing in een aantal standaardhandelingen een verdere dekwalificatie. De verschuiving van hoofd- naar bijverdienste gaat samen met de vervrouwelijking van de arbeidskracht.

Het succes van deze huisnijverheden kan slechts worden begrepen tegen de achtergrond van een versneld proletariseringsproces en een meer onzekere inkomensvorming. Deze negentiende-eeuwse ontwikkeling ent zich op de ruïnes van de vroegere overlevingseconomieën. Daar waar in deze syste-

45. De produktie van vilten hoeden is trouwens de snelst groeiende sector met in 1896 nog maar 90 en in 1910 al 2.095 viltbewerkers.
46. 84 fabrikanten in 1910 tegenover 107 in 1896.

47. Gubin, Scholliers, *Die Mechanisierung,* 282.
48. In de handschoennijverheid b.v. brengen stedelijke fabrikanten in de tweede helft van de negentiende eeuw enkele belangrijke produktiefasen (snijden, naaien) over naar het Oostvlaamse platteland. De verspreiding van de naaimachine tijdens de laatste twee decennia van de eeuw versnelt die ontwikkeling. Michotte, *L'industrie à domicile,* 67.

men het zelfstandig huishoudelijk inkomen centraal staat, staat proletarisering voor een groeiende afhankelijkheid van externe loonverdiensten.[49] De stedelijke arbeid verliest zijn beschermd statuut: het vrijmaken van vraag en aanbod breekt de expansieve markt van ongeschoolde arbeid open en haalt de gemiddelde beloning naar beneden. Tegenover het wettelijk verbod op vereniging worden diverse vormen van interne solidariteit gesteld, zowel in de vorm van wijkorganisaties als binnen de beroepsgroepen georganiseerde hulp- en weerstandskassen. De rurale overlevingsstrategieën worden ondermijnd door het tanend aandeel van het landbouwinkomen in het huishoudelijk subsistentie- en reproduktiesysteem. De landbouwbedrijven versnipperen. Het aandeel van de pacht in de bedrijfsonkosten loopt snel op. De vertrouwde vormen van bijkomende verdiensten vallen weg: huisnijverheid, gemene gebruiken en gronden, interne ruil van goederen en diensten. Anders dan in de stad, waar nieuwe vormen van mutualistische solidariteit het licht zien, vertaalt op het platteland de weerstand hiertegen zich in een tot het uiterst aanhouden van de oude vormen van samenwerking en van inkomenssamenvoeging.

Binnen het 'home-based family production model' vallen de huishoudelijke arbeidsverdeling en inkomensvorming samen. Het verbreken van deze congruentie heeft twee belangrijke gevolgen voor de huishoudelijke inkomensvorming. Eerst komt het zelfstandig aandeel van het inkomen onder druk te staan. Minder huishoudens kunnen terugvallen op de landbouw, op de ambachtelijke produktie of op de binnen de lokale gemeenschap geproduceerde en uitgewisselde goederen en diensten. Ten gevolge hiervan moet een beroep worden gedaan op allerlei onzekere en afhankelijke arbeidscircuits zoals migratiearbeid, uitbestede thuisarbeid, losse arbeid in nieuwe industrieën. Daarnaast genereert een toenemende afhankelijkheid van externe verdiensten een nieuwe arbeidsverdeling binnen het gezin. Proletarisering doet de roep op 'subsistentielonen' toenemen. Zowel (het streven naar) het door het gezinshoofd verdiende 'familiale loon', als het strenger toezicht op de arbeidsomstandigheden in de centrale werkplaatsen, marginaliseren de arbeid van de vrouw.[50] Haar verdiensten en die van de kinderen en, niet te vergeten, van de ouderen – inkomens die voor het huishoudelijk budget noodzakelijk blijven – worden beschouwd als aanvullend. Hiertoe dienen ze hun toevlucht te nemen tot een nieuwe nis in het industrieel produktiesysteem: de rurale armoede-nijverheden of de stedelijke 'zweet'industrieën.[51] Door deze afhankelijkheidspositie van de producent houdt de fabrikant/ondernemer de knip op de flexibiliteit, met alle sociale wantoestanden vandien.

Verschuivingen binnen de arbeidsorganisatie, zowel sectoraal als op huishoudelijk niveau, maken een integraal onderdeel uit van de negentiende-eeuwse industriële ontwikkeling.[52] Het proces van commercialisering toont ook hier zijn janusgezicht: het maakt binnen het huishouden goedkope en flexibel inzetbare arbeid vrij en het ligt mee aan de basis van de nieuwe massamarkt voor consumptiegoederen.[53] De schakel tussen de twee wordt gevormd door de ondernemersstrategieën, die voor de aanmaak van bepaalde goederen gericht zijn op een verregaande splitsing van het produktieproces. In horizontale zin wordt er gedecentraliseerd en in verticale zin gaat de deling van het arbeidsproces verder.

49. J. De Belder, 'Het arbeiderssparen 1850-1890', *De Belgische Spaarbanken. Geschiedenis, recht, economische functie, instellingen* (Tielt 1986) 95-97; Vandervelde, *L'exode rural,* 68 e.v.

50. Over de marginalisering van de vrouwelijke arbeid in industriële sectoren en de 'feminisering' van de huisnijverheid tijdens de negentiende eeuw: M.J. Boxer, 'Protective legislation and home industry: the marginalization of women workers in late nineteenth century France', *Journal of Social History* (1986) 45-65; K. Honeyman, J. Goodman, 'Women's work, gender conflict, and labour markets in Europe, 1500-1900', *Economic History Review* 4 (1991) 616-623; K.D.M. Snell, *Annals of the labouring poor. Social change and agrarian England, 1660-1900* (Cambridge 1985) 270-319.

51. Tussen 1896 en 1910 neemt het aantal vrouwelijk arbeidsplaatsen in de huisnijverheid toe met 35.000, wat meer is dan in de atelierarbeid (+27.000). De mannelijke beroepsbevolking doorloopt een heel andere ontwikkeling: -15.000 en +125.000. Zijn er in 1896 in de atelierarbeid 13% mannen en maar 3% vrouwen ouder dan 50 jaar, dan is dit in de huisnijverheid 23% en 14%.

52. Honeyman, Goodman, *Women's work,* 618; Snell, *Annals of the labouring poor,* 317-318; Vandervelde, *L'exode rural,* 90-93.

53. In een latere fase wordt de arbeid van migrantenfamilies ingezet, zoals die van de Oosteuropese joden tijdens het interbellum.